Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Quarterly Journal, Vol. 26, No. 2, Summer 2026, 175-202
https://www.doi.org/10.30465/crtls.2026.52740.2954

A Critical Review of the Book *"The Riddle of Hume's Treatise: Skepticism, Naturalism, and Irreligion"*

Farideh Lazemi[*]
Muhammad Asghari[**]

Abstract

This article offers a critical and interpretive examination of Paul Russell's "*The Riddle of Hume's Treatise: Skepticism, Naturalism, and Irreligion"*. In this work, Russell develops an innovative reading of David Hume's *A Treatise of Human Nature*, arguing that skepticism and naturalism should not be understood as competing elements within Hume's philosophy but as mutually dependent components of a unified philosophical project. According to Russell, this project ultimately aims to undermine the rational foundations of traditional religion and contributes to the emergence of a form of philosophical secularism. Using an analytical and critical approach, this study evaluates Russell's interpretive framework, the structure of his arguments, and his reconstruction of the relationship between skepticism, naturalism, and irreligion. Particular attention is given to both the strengths and limitations of Russell's account. While the book succeeds in presenting a coherent and comprehensive interpretation of Hume's philosophy and highlights important connections among its various dimensions, certain conclusions appear open to challenge and insufficiently attentive to alternative interpretations. The study concludes that Russell's work represents a significant contribution to Hume scholarship and contemporary philosophy of religion, although some of its central claims remain controversial and warrant further discussion.

Keywords: *Treatise*, Skepticism, Naturalism, Irreligion, David Hume

---

[*] Postdoctoral Researcher in Philosophy, University of Tabriz, Tabriz, Iran (Corresponding Author). F.lazemi@tabrizu.ac.ir
[**] Professor of Philosophy, University of Tabriz, Tabriz, Iran. m-asghari@tabrizu.ac.ir
Date received 14/04/2026, Date of acceptance: 26/07/2026

Introduction

During the last several decades, Hume scholarship has undergone significant transformation. Earlier interpretations focused primarily on epistemological issues such as causation, induction, and skepticism, whereas more recent studies have placed Hume within the broader intellectual, religious, and political context of the Enlightenment. Within this renewed scholarly landscape, Paul Russell's "*The Riddle of Hume's Treatise"* occupies a particularly important position. Russell challenges two influential traditions in Hume interpretation. The first is the classical approach associated with Norman Kemp Smith, which views Hume's naturalism as a response to the destructive consequences of skepticism. The second is the dominant analytic tradition that has often treated Hume's philosophy as a collection of isolated arguments rather than as a unified intellectual project. Against both approaches, Russell proposes a holistic interpretation in which skepticism and naturalism work together to support a broader critique of traditional religion. Russell argues that Hume's philosophical enterprise cannot be understood without recognizing its anti-theological implications. The *Treatise* is therefore interpreted not merely as a work of epistemology or moral philosophy but as a text contributing to the emergence of a secular worldview. Such a reading raises important questions concerning the nature of Hume's skepticism, the role of naturalism in his philosophy, and the extent to which his writings support an irreligious or secular outlook.

The purpose of the present article is to evaluate the strengths and limitations of Russell's interpretation and to assess its significance for contemporary studies in Hume scholarship and philosophy of religion.

Materials and Methods

This study uses a qualitative, analytical methodology grounded in conceptual reconstruction and critical textual evaluation. The primary source under examination is Russell's *The Riddle of Hume's Treatise*, which is analyzed in relation to Hume's *A Treatise of Human Nature* and relevant secondary literature. The research proceeds in three stages. First, Russell's central interpretive claims are reconstructed with particular attention to his treatment of skepticism, naturalism, and irreligion. Second, these claims are compared with major alternative interpretations developed by scholars such as Norman Kemp Smith, Barry Stroud, David Fate Norton, and Don Garrett. Third, the broader philosophical implications of Russell's reading are

evaluated within discussions concerning secularization, Enlightenment thought, and the critique of religion. Rather than offering a purely historical reconstruction, the article combines historical sensitivity with philosophical analysis. This approach makes it possible to assess both the textual plausibility and the conceptual coherence of Russell's interpretation.

Discussion and Results

The analysis shows that one of Russell's most important achievements is overcoming the traditional opposition between skepticism and naturalism in Hume's philosophy. Earlier commentators often portrayed these elements as incompatible, but Russell argues they work together as complementary dimensions of a single philosophical strategy. On this interpretation, skepticism serves a critical function. It undermines confidence in metaphysical speculation, rational theology, and claims to transcendent knowledge. Hume's critiques of causation, substance, necessary connection, and rational proofs of God are viewed as components of a broader effort to challenge the intellectual foundations of traditional religious belief. Naturalism, by contrast, performs a constructive role. Instead of grounding knowledge, morality, and religion in metaphysical principles, Hume explains them through human psychology, habits of thought, social interaction, and emotional dispositions. Religious beliefs are therefore interpreted not as products of rational demonstration but as outcomes of natural psychological processes. The study further shows that Russell successfully integrates Hume's epistemology, moral philosophy, and philosophy of religion into a unified framework. This integration represents a significant advance over approaches that treat these domains independently. By situating Hume within the wider context of Enlightenment debates about authority, superstition, and religious belief, Russell also provides a historically informed account of the secular dimensions of Hume's project. Despite these strengths, several limitations emerge. First, Russell's emphasis on irreligion occasionally risks reducing the complexity of Hume's position. Hume's writings include nuanced reflections on religious experience, moral sentiment, and the social functions of religion that a secularizing framework cannot always explain. Second, the conceptual category of "irreligion" remains insufficiently differentiated from related notions such as atheism, skepticism, deism, and anti-clericalism. Greater conceptual precision would strengthen Russell's argument and clarify the exact nature of Hume's stance toward religion. Third, although Russell effectively situates Hume

within the intellectual culture of the eighteenth century, further comparison with other Enlightenment figures—particularly Voltaire, Rousseau, and Kant—could provide a richer understanding of the distinctive features of Hume's approach to religion and reason.

Conclusion

Paul Russell's *The Riddle of Hume's Treatise* represents one of the most ambitious and influential attempts to reinterpret Hume's philosophy in recent decades. By presenting skepticism and naturalism as interconnected elements of a broader critique of traditional religion, Russell offers a coherent and provocative account of the unity underlying Hume's intellectual project. This study concludes that Russell illuminates important dimensions of Hume's philosophy that previous scholarship has often neglected. His interpretation shows how Hume's epistemological and psychological investigations contribute to the broader process of intellectual secularization characteristic of the Enlightenment. At the same time, the analysis suggests that Russell's approach could be more explanatory with a more nuanced treatment of religion and a clearer distinction between forms of religious criticism. Such refinements would preserve the strengths of his interpretation while addressing some of its limitations. Overall, Russell's work remains an indispensable contribution to contemporary Hume studies and continues to shape scholarly discussions concerning skepticism, naturalism, secularization, and the philosophy of religion.

Bibliography

Asad, T. (2003). *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. United States: Stanford University Press.

Berkeley, G. (2023). *Three Dialogues between Hylas and Philonous*. Translated by Ali Behforouz. 1st ed. Tehran: Entesharat-e Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. [in Persian]

Garrett, D. (2002). *Cognition and Commitment in Hume's Philosophy*. United Kingdom: Oxford University Press.

Harris, J. A. (2015). *Hume: An Intellectual Biography*. United Kingdom: Cambridge University Press.

Herdt, J. A. (2012). *Putting on Virtue: The Legacy of the Splendid Vices*. United States: University of Chicago Press.

Hume, D. (1938). *An Abstract of a Treatise of Human Nature*. United Kingdom: University Press.

Hume, D. (2016). *A Treatise of Human Nature*, Book I. Translated by Jalal Peykani. 1st ed. Tehran: Qoqnoos Publishing. [in Persian]

Kemp Smith, N. (1960). *The Philosophy of David Hume: A Critical Study of Its Origins and Central Doctrines*. United Kingdom: Macmillan and Company.

McNeilly, F. S. (1968). *The Anatomy of Leviathan*. London: Macmillan.

Norton, D. F. (1982). *David Hume: Common-Sense Moralist, Sceptical Metaphysician*. United States: Princeton University Press.

Russell, P. (2008). *The Riddle of Hume's Treatise: Skepticism, Naturalism, and Irreligion*. United Kingdom: Oxford University Press.

Spinoza, B. (1677). *A Theological-Political Treatise: Containing Certain Discussions Wherein Is Set Forth That Freedom of Thought and Speech Not Only May, Without Prejudice to Piety and the Public Peace, Be Granted; But Also May Not, Without Danger to Piety and the Public Peace, Be Withheld*. Reprinted in *The Chief Works of Spinoza*.

Stroud, B. (1981). *Hume*. United Kingdom: Routledge & Kegan Paul.

Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. United States: Harvard University Press.

پژوهش‌نامهٔ انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
فصل‌نامهٔ علمی (مقالهٔ پژوهشی)، سال ۲۶، شمارهٔ ۲، تابستان ۱۴۰۵

بررسی انتقادی کتاب *معمای رسالهٔ هیوم: شک‌گرایی، طبیعت‌گرایی و بی‌دینی*[1]

فریده لازمی[*]
محمد اصغری[**]

چکیده

این مقاله به بررسی و تحلیل انتقادی کتاب *معمای رسالهٔ هیوم: شک‌گرایی، طبیعت‌گرایی و بی‌دینی* اثر پل راسل می‌پردازد. راسل در این اثر با ارائهٔ خوانشی نوآورانه از رساله‌ای *دربارهٔ طبیعت آدمی* دیوید هیوم، می‌کوشد نشان دهد که شک‌گرایی و طبیعت‌گرایی در اندیشهٔ هیوم نه دو رویکرد متعارض، بلکه دو مؤلفه مکمل و درهم‌تنیده‌اند که در خدمت پروژه‌ای فلسفی واحد قرار دارند. به اعتقاد او، این پروژه در نهایت به تضعیف مبانی عقلانی دین سنتی و دفاع از نوعی سکولاریسم فلسفی می‌انجامد. مقالهٔ حاضر با بهره‌گیری از روش تحلیلی‌ـانتقادی، ساختار استدلالی کتاب، مبانی تفسیری نویسنده و نحوهٔ بازسازی ارتباط میان شک‌گرایی، طبیعت‌گرایی و بی‌دینی را بررسی می‌کند. همچنین، نقاط قوت اثر، از جمله انسجام تفسیری و توجه به پیوند میان ابعاد مختلف فلسفهٔ هیوم و نیز برخی کاستی‌های آن، مانند تعمیم برخی نتایج تفسیری و کم‌توجهی به قرائت‌های رقیب، مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. نتیجهٔ پژوهش نشان می‌دهد که کتاب راسل سهمی مهم در مطالعات هیوم‌پژوهی و فلسفهٔ دین معاصر دارد، هرچند برخی از مدعیات آن همچنان محل مناقشه و نیازمند بررسی بیشتر است.

کلیدواژه‌ها: *رساله*، شک‌گرایی، طبیعت‌گرایی، بی‌دینی، دیوید هیوم.

---

* پژوهشگر پسادکتری فلسفه، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسندهٔ مسئول)، f.lazemi@tabrizu.ac.ir
** استاد فلسفه، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. m-asghari@tabrizu.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۰۴

۱. مقدمه

در میان آثار کلاسیک فلسفهٔ مدرن، کمتر اثری به اندازهٔ رساله‌ای *دربارهٔ طبیعت آدمی* (*A Treatise of Human Nature*) دیوید هیوم (David Hume) منشأ اختلاف‌های تفسیری گسترده بوده است. از زمان انتشار اثر در سال ۱۷۳۹، مفسران دربارهٔ ماهیت و غایت پروژهٔ فلسفی هیوم توافق نداشته‌اند. برخی او را شک‌گرایی رادیکال دانسته‌اند که بنیان معرفت یقینی را تضعیف می‌کند؛ برخی دیگر او را طبیعت‌گرایی دانسته‌اند که برپایهٔ روان‌شناسی و تجربه، مبنایی تازه برای فهم شناخت، اخلاق و زندگی اجتماعی فراهم می‌آورد. نسبت میان این دو مؤلفه از همین رو به یکی از مسائل مهم هیوم‌پژوهی تبدیل شده است؛ زیرا تفسیر آن بر فهم دیدگاه هیوم دربارهٔ عقل، اخلاق، دین، علم و جایگاه او در تاریخ روشنگری اثر می‌گذارد. اگر شک‌گرایی صرفاً نیرویی ویرانگر باشد، دفاع هیوم از اخلاق و زندگی متعارف دشوار می‌شود و اگر طبیعت‌گرایی پاسخ نهایی به شک‌گرایی تلقی شود، بخشی از نقدهای او به متافیزیک و الهیات سنتی کم‌رنگ خواهد شد. در چنین بستری، کتاب *معمای رسالهٔ هیوم: شک‌گرایی، طبیعت‌گرایی و بی‌دینی* (*The Riddle of Hume's Treatise: Skepticism, Naturalism, and Irreligion*) اثر پل راسل (Paul Russell)، منتشر شده در سال ۲۰۰۸ توسط انتشارات دانشگاه آکسفورد، به‌عنوان مداخله‌ای مهم در این مناقشه مطرح شد. راسل استدلال می‌کند که شک‌گرایی و طبیعت‌گرایی در فلسفهٔ هیوم دو گرایش مستقل و متعارض نیستند، بلکه مؤلفه‌های مکمل یک پروژهٔ واحدند. از نظر او شک‌گرایی وظیفهٔ سلبی نقد دعاوی متافیزیکی و الهیاتی را برعهده دارد و طبیعت‌گرایی نقش ایجابی تبیین شناخت، اخلاق و باورهای انسانی را ایفا می‌کند. بر این اساس، رساله بخشی از پروژه‌ای گسترده‌تر برای تضعیف مبانی عقلانی دین سنتی و گشودن راه برای نوعی جهان‌بینی سکولار است.

این خوانش با دو سنت تفسیری اثرگذار وارد مناقشه می‌شود: سنتی که از نورمن کمپ اسمیت (Norman Kemp Smith) الهام گرفته و طبیعت‌گرایی هیوم را پاسخی به بحران شک‌گرایی می‌داند (Kemp Smith, 1960: 67-72)، و رویکرد تحلیلی متأخر که بسیاری از مباحث *رساله* را به استدلال‌هایی در معرفت‌شناسی یا فلسفهٔ ذهن محدود می‌کند و ابعاد دینی، اخلاقی و تاریخی آن را در حاشیه قرار می‌دهد (Stroud, 1981: 1-31). راسل در برابر هر دو، بر خوانشی کل‌گرایانه تأکید می‌کند.

با وجود اهمیت این تفسیر، پرسش‌هایی نیز باقی می‌ماند: آیا می‌توان تمام اجزای *رساله* را در چارچوب پروژه‌ای ضددینی فهم کرد؟ آیا تأکید بر مفهوم بی‌دینی

(Irreligion)، ابعاد پیچیده‌تر نسبت هیوم با تجربهٔ دینی و کارکردهای اجتماعی دین را نادیده نمی‌گیرد؟ و تا چه اندازه شواهد متنی رساله و دیگر آثار هیوم از چنین خوانش فراگیری حمایت می‌کنند؟ مقالهٔ حاضر با رویکردی تحلیلی‌ـانتقادی، ضمن بازسازی استدلال‌های راسل، انسجام، کفایت متنی و قدرت تبیینی خوانش او را ارزیابی می‌کند و نقاط قوت، محدودیت‌ها و پیامدهای آن را برای هیوم‌پژوهی و فلسفهٔ دین بررسی می‌نماید.

۲. معرفی کلی کتاب و مشخصات صوری آن

کتاب *معمای رسالهٔ هیوم: شک‌گرایی، طبیعت‌گرایی و بی‌دینی* نخستین‌بار در سال ۲۰۰۸ توسط انتشارات دانشگاه آکسفورد، در ٤٢٤ صفحه و به زبان انگلیسی منتشر شد و از زمان انتشار جایگاهی مهم در پژوهش‌های معاصر دربارهٔ هیوم یافته است. ساختار کتاب به‌گونه‌ای تنظیم شده که خواننده را به‌تدریج از مسئلهٔ متن و زمینه به بازسازی نظام فکری هیوم و سپس به نتایج بی‌دینانه آن هدایت می‌کند. با توجه به سطح مفهومی و تخصصی مطالب، اثر بیشتر برای پژوهشگران و دانشجویان تحصیلات تکمیلی در فلسفهٔ هیوم و فلسفهٔ دین مناسب است. از این حیث، ساختار کتاب با هدف پژوهشی آن تناسب دارد و ارزش اصلی آن در صورت‌بندی تفسیری آن از رساله است.

۳. تحلیل بیرونی و خاستگاه کتاب و مؤلف

کتاب در فضایی منتشر شد که خوانش‌های تازه از هیوم، به‌ویژه دربارهٔ نسبت شک‌گرایی و طبیعت‌گرایی، گسترش یافته بود. پل راسل، متولد ۱۹۵۵ در گلاسگو و استاد فلسفه در دانشگاه لوند، طی دهه‌های پیش از انتشار کتاب پژوهش گسترده‌ای دربارهٔ هیوم انجام داده بود و بخش‌هایی از پروژهٔ او پیش‌تر در قالب مقالاتی دربارهٔ رساله، شک‌گرایی، دین طبیعی، اسپینوزا، هابز و مسئلهٔ خداناباوری منتشر شده بود.[۲] برخی از این مقالات مستقیماً به نسبت رساله با هابز و اسپینوزا، مسئلهٔ دین طبیعی و خداناباوری پرداخته‌اند. ازاین‌رو، کتاب را باید در امتداد مسیری طولانی در هیوم‌پژوهی راسل و در بستر مناقشه‌های تفسیری معاصر فهم کرد. اهمیت این پیشینهٔ پژوهشی در آن است که کتاب، صورت یکپارچه‌تر همان پروژه را عرضه می‌کند و شواهد تاریخی و متنی پراکنده را در چارچوبی منسجم گرد می‌آورد. انتشار اثر توسط انتشارات دانشگاه آکسفورد در سال ۲۰۰۸، این پژوهش‌ها را در قالب تفسیری واحد عرضه کرد و به آن

امکان داد در مناقشهٔ گسترده‌تر بر سر ماهیت پروژهٔ فلسفی هیوم وارد شود.

٤. تحلیل درونی و محتوایی اثر

راسل در این کتاب تفسیری نوین از فلسفهٔ هیوم در رساله ارائه می‌دهد؛ تفسیری که در بستری کاملاً متفاوت با قرائت‌های مرسوم شکل گرفته است. این بستر، خوانشی بدیل از رسالهٔ هیوم به‌دست می‌دهد و آن را متعلق به یک سنت فکری گستردهٔ بی‌دینانه، متأثر از اندیشه‌های تامس هابز (Thomas Hobbes) و مخالف سنت نیوتنی معرفی می‌کند؛ سنتی که با ظهور آزاداندیشان رادیکال در اوایل قرن هجدهم میلاد در بریتانیا، پا گرفت. جان تولاند (John Toland) و آنتونی کالینز (Anthony Collins)، همراه با دیگر اعضای جامعهٔ همه‌خداگرایان، از چهره‌های شاخص این جریان فکری‌اند که دست‌کم از زمان لوکرتیوس (Titus Lucretius)، هدف آن رهایی انسان از سلطهٔ دین مسیحی و اسطوره‌های الهیاتی بوده است. راسل در این کتاب، گزارشی جامع و گاه دایرةالمعارفی از این زمینهٔ فکری ارائه می‌دهد که اطلاعات سودمندی در اختیار خواننده می‌گذارد. در ادامه به بررسی محتوای کتاب و فصول آن خواهیم پرداخت.

این کتاب با پیشگفتاری دو صفحه‌ای آغاز می‌شود که در آن، نویسنده با شور و اشتیاق به معمای رسالهٔ هیوم و کلید گشودن آن می‌پردازد؛ کلیدی که در بستر منازعهٔ میان فیلسوفان دین‌گرا و نظریه‌پردازان خداناباور جای دارد، و هیوم با صراحت در کنار دستهٔ دوم قرار می‌گیرد.

بخش نخست، با عنوان «معماها، منتقدان و دیوها: متن و بستر» (RIDDLES, CRITICS, AND MONSTERS: TEXT AND CONTEXT)، در پنج فصل به بررسی پژوهش‌های فلسفی دو قرن گذشته دربارهٔ ساختار اندیشهٔ هیوم در رساله می‌پردازد. تحلیل دو نقد ابتدایی از رساله ـــ یکی در سال ۱۷۳۹ در مجلهٔ *تاریخ آثار فضلا* (*History of the Works of the Learned*) و دیگری در سال ۱۷٤۰ در *کتابخانهٔ عقل* (*Bibliotheque Raisonée*) ـــ راسل را بر آن می‌دارد تا *رساله* را متعلق به سنت آزاداندیشان مدرن[۳] بداند؛ سنتی خداناباورانه با خاستگاهی هابزی و اسپینوزایی که در آن، باور به وجود، صفات و مشیت الهی مورد تردید یا انکار قرار می‌گیرد. پیروان این سنت، تفاوت واقعی میان خیر و شر را نفی کرده و این تمایزات را وابسته به قراردادهای اختیاری قوانین بشری می‌دانند. آنان همچنین به آموزه‌هایی چون نامیرایی نفس و پاداش‌ها و مجازات‌های اُخروی باور ندارند و معتقدند برای کشف تمامی

وظایف و الزامات اخلاقی، نیازی به وحی الهی وجود ندارد. در این چارچوب، ارجاع به هیوم به‌عنوان یک آزاداندیش مدرن، جایگاه او را در زمرهٔ اندیشمندان خداناباورِ این سنت فکری تثبیت می‌کند.

در بخش دوم، با عنوان «صورت و نمای نظام هیوم» (THE FORM AND FACE OF HUME'S SYSTEM)، در دو فصل به بررسی مهم‌ترین اسناد دالّ بر خداناباوری هابزی و اسپینوزایی هیوم پرداخته می‌شود. نخستین شاهد آن است که هیوم جوان رساله را آگاهانه با الهام از *عناصر قانون* (*The Elements of Law*) هابز نگاشته و حتی عنوان کتاب را از آن وام گرفته است.[٤] هابز، نزد معاصران هیوم، نمایندهٔ برجستهٔ فلسفهٔ خداناباورانه تلقی می‌شد:

> بااین‌حال در بررسی‌های دقیق‌تر می‌توان به فیلسوفی اشاره کرد که هرچند هیوم در متن خود نامی از او نمی‌برد، آثارش الگویی روشن برای نگارش ***رساله*** به‌دست می‌دهند. کمتر پژوهشگری ـ اگر اصلاً وجود داشته باشد ـ با این ادعا مخالفت خواهد کرد که هیوم با آثار هابز آشنا بوده و به‌شدت از آن‌ها تأثیر پذیرفته است؛ هرچند باید گفت بسیاری از مفسران هیوم چنان می‌نویسند که گویی چنین تأثیری وجود نداشته است. در نوشته‌های هیوم شواهد درون‌متنی فراوانی یافت می‌شود که می‌توان آن‌ها را در تأیید این دیدگاه به‌کار گرفت (Russell, 2008: 62).

خود هیوم نیز در ابتدای *خلاصه‌اش* (*An Abstract of A Treatise of Human Nature*) نکته‌ای مشابه بیان کرده است:

> به‌نظر می‌رسد که این کتاب [یعنی رساله] با همان طرح و به همراه چندین اثر دیگر نوشته شده است که در سال‌های اخیر در انگلستان، رواج بسیار زیادی داشته است (Hume, 1938: 645).

دومین شاهد، استفادهٔ هیوم از دو هجویهٔ لاتین از تاکیتوس (Tacitus) و لوکان (Lucan) بر صفحهٔ عنوان جلد اول و سوم رساله است. همان‌گونه که راسل می‌نویسد:

> هجویه‌ای از تاکیتوس در صفحه‌عنوان دو کتاب نخست رساله آمده است: اقبال بلند نادر در عصری که در آن می‌توان آنچه را آرزو می‌کنیم احساس کنیم و آنچه را احساس می‌کنیم بیان کنیم. در صفحه‌عنوان کتاب سوم، این هجویه با عباراتی برگرفته از کتاب نهم *فارسالیای* لوکان جایگزین شده است: تو که به فضیلت هیچ گرایشی نداری، بیاموز که چیست، چگونه تعریف می‌شود و چه اندازه قانون کامل برای هدایت نوع بشر باقی می‌گذارد (Russell, 2008: 70).

این نقل‌قول‌ها دعوتی به آزادی اندیشه و بیان در دفاع از فلسفهٔ خداناباورانه‌اند،

مشابه راهی که اسپینوزا[۵] پیمود.

در بخش سوم با عنوان «طبیعت جهان هیوم» (THE NATURE OF HUME'S UNIVERSE)، در قالب هشت فصل و بخش چهارم «عناصر الحاد فضیلت‌مدار» (THE ELEMENTS OF VIRTUOUS ATHEISM)، در دو فصل، راسل نشان می‌دهد که هیوم چگونه با تکیه بر اصول شک‌گرایانهٔ آکادمیک، وجود، صفات الهی و مشیت خداوند را انکار می‌کند. او همچنین آموزه‌های بنیادینی چون نامیرایی نفس، پاداش و کیفر اُخروی، ارادهٔ آزاد و اخلاق دینی را به نقد می‌کشد و پیامدهای این انکارها را برای سعادت انسان بررسی می‌کند.

بخش پنجم با عنوان «فلسفهٔ هیوم در مورد بی‌دینی» (HUME'S PHILOSOPHY OF IRRELIGION)، در سه فصل، هدف اصلی هیوم از این نقدها را روشن می‌سازد: نخست سوق دادن پژوهش فلسفی به‌سوی زندگی متعارف و دور ساختن آن از نظام‌های الهیاتی؛ دوم رهایی انسان از سلطهٔ دین مسیحی. در این میان، راسل به نکته‌ای مهم اشاره می‌کند و اصطلاحی دقیق‌تر برای توصیف دیدگاه هیوم پیشنهاد می‌دهد:

> بااین‌حال برچسب دیگری وجود دارد که می‌تواند از تمامی این مشکلات پرهیز کند. به‌نظر من دقیق‌ترین و سودمندترین اصطلاح برای توصیف دیدگاه‌های هیوم در این زمینه، بی‌دینی است ــ برچسبی که در سراسر این رساله برای بیان مقاصد بنیادی او به‌کار برده‌ام. «بی‌دینی» اصطلاحی است که هم معاصران هیوم و هم ما به‌خوبی آن را درک می‌کنیم و می‌توان آن را بدون تحریف جدی براهین و دیدگاه‌های او به‌کار بست. به‌کارگیری این برچسب، از یک‌سو مانع از آن می‌شود که هیوم به‌ناحق به‌عنوان طرفدار خداناباوریِ مطلق یا جزمی معرفی گردد و از سوی دیگر روشن می‌سازد که نگرش بنیادین او به دین، خصومتی آگاهانه و انتقادی نظام‌مند است (بدین‌معنا که او معتقد بود انسان بدون دین و بدون پیش‌فرض‌ها و نظریه‌پردازی‌های دینی، زندگی بهتر و نیکوتری خواهد داشت) (Russell, 2008: 284).

راسل در اینجا دست به تمایزی مهم می‌زند: او به‌جای آن‌که موضع هیوم را به آتئیسم جزمی یا آتئیسم ثباتی تقلیل دهد، آن را نقدی نظام‌مند بر دین می‌خواند. این خوانش، هرچند با شواهدی از آثار هیوم تقویت می‌شود، درعین‌حال تمامیت متن رساله را پوشش نمی‌دهد و ازاین‌رو به بازخوانی انتقادی نیاز دارد. در ادامه به تشریح این مطلب خواهیم پرداخت.

۴-۱. راستی‌آزمایی خوانش راسل

مهم‌ترین ادعای پل راسل آن است که هیوم را نباید صرفاً خداناباور دانست، بلکه باید او را متفکری بی‌دین تلقی کرد؛ یعنی فیلسوفی که بیش از انکار وجود خدا، در پی نقد نقش معرفتی و عملی دین در زندگی انسان است. این تفسیر بی‌تردید بخشی مهم از پروژهٔ فکری هیوم را آشکار می‌کند، اما به‌نظر می‌رسد در تبیین دامنه و شدت انتقادات او نسبت به الهیات سنتی با محدودیت‌هایی مواجه است.

نخست آن‌که هیوم در بخش‌های مختلف رساله صرفاً به نقد نهاد دین یا کارکردهای اجتماعی آن بسنده نمی‌کند، بلکه مبانی نظری الهیات عقل‌گرا را نیز به چالش می‌کشد. تحلیل او از مفاهیمی چون زمان و مکان (هیوم، ۱۳۹۵: ۷۰)، علیت (همان: ۱۳۷–۱۳۸) و استقرا (همان: ۱۶۲–۱۶۳)، اعتبار بسیاری از براهین سنتی اثبات وجود خدا را تضعیف می‌کند. از نظر هیوم، این مفاهیم نه حقایقی بدیهی و مستقل از تجربه، بلکه محصول سازوکارهای ذهن انسانی‌اند و ازاین‌رو نمی‌توانند پشتوانه‌ای مطمئن برای استنتاج‌های متافیزیکی دربارهٔ وجود یا صفات خداوند فراهم آورند.

دوم آن‌که نقدهای هیوم صرفاً متوجه وجود خدا نیست، بلکه آموزه‌های بنیادین دین سنتی را نیز دربرمی‌گیرد. او با تحلیل طبیعت‌گرایانهٔ استقرا، اعتبار استدلال‌های مربوط به حیات اخروی را زیر سؤال می‌برد (هیوم، ۱۳۹۵: ۱۶۲–۱۶۳)؛ با انکار تصور روشن از جوهر نفس، آموزهٔ نامیرایی نفس را مخدوش می‌سازد (همان: ۳۲۹) و با دفاع از نوعی ضرورت‌گرایی در افعال انسانی، تلقی رایج از ارادهٔ آزاد را مورد انتقاد قرار می‌دهد (همان: ۱۷۵). این مجموعه نقدها نشان می‌دهد که هیوم نه‌تنها در برابر برخی آموزه‌های دینی موضعی انتقادی دارد، بلکه بنیان‌های نظری بخش مهمی از الهیات سنتی را نیز سست می‌کند.

سوم آن‌که هیوم در تحلیل خود از مفاهیم قدرت، ضرورت و علیت، امکان فهم معنادار بسیاری از اوصاف الهی را با دشواری روبه‌رو می‌سازد. از آنجا که این مفاهیم در نظر او ریشه در عادت ذهن دارند و نه در ادراک مستقیم واقعیت، نسبت دادن آن‌ها به موجودی متعالی با ابهام‌های جدی معرفتی همراه می‌شود (هیوم، ۱۳۹۵: ۲۲۳). ازاین‌رو، نقد او تنها متوجه آموزه‌های دینی خاص نیست، بلکه زبان و مفاهیم بنیادین الهیات را نیز در معرض پرسش قرار می‌دهد.[۶]

بر این اساس، به‌نظر می‌رسد خوانش راسل، هرچند در برجسته‌ساختن جهت‌گیری ضددینی هیوم موفق است، اما در برخی موارد شدت و گسترهٔ نقدهای او نسبت به

الهیات عقل‌گرا را کمتر از آنچه در متن رساله مشاهده می‌شود نشان می‌دهد. رساله صرفاً نقد دین نهادی نیست، بلکه در مواضع متعددی امکان اثبات عقلانی خدا، بقای نفس و برخی دیگر از آموزه‌های مرکزی سنت دینی را نیز با تردیدهای جدی مواجه می‌سازد.

افزون بر این، راسل تمایز میان بی‌دینی و خداناباوری را به‌صورت مستقل و نظام‌مند توضیح نمی‌دهد. حال آن‌که این دو مفهوم لزوماً یکسان نیستند. خداناباوری معمولاً ناظر به موضعی دربارهٔ وجود خداست، درحالی‌که بی‌دینی می‌تواند به نقد کارکردها، نهادها یا آموزه‌های دین بدون اتخاذ موضعی صریح دربارهٔ وجود خدا اشاره داشته باشد. فقدان این تمایز مفهومی موجب شده است که جایگاه دقیق هیوم در نسبت با این دو مفهوم تا اندازه‌ای مبهم باقی بماند.

در مجموع، خوانش راسل از اندیشهٔ هیوم، با آن‌که در چارچوبی منسجم و منتقدانه صورت گرفته و در برجسته‌ساختن جهت‌گیری سکولار و ضدالهیاتی آثار او نقش مهمی ایفا می‌کند، اما این تفسیر در پاره‌ای موارد از نوعی تقلیل‌گرایی ایدئولوژیک نیز رنج می‌برد. تمرکز صرف بر وجه سلبی و انتقادی پروژهٔ فکری هیوم می‌تواند به نادیده‌گرفتن برخی مؤلفه‌های ایجابی و پدیدارشناختی در فلسفهٔ او بینجامد. هیوم نه‌تنها به نقد عقل‌گرایی دینی می‌پردازد، بلکه در حوزه‌هایی چون اخلاق، زیبایی‌شناسی و تجربهٔ دینی، نقشی اساسی برای عاطفه، عادت و تخیل قائل است؛ عناصری که در ساختار نظام فکری او نقشی بنیادین دارند. جیمز هریس (James Harris) در **هیوم: بیوگرافی عقلانی** (*Hume: An Intellectual Biography*) بر اهمیت تلفیق اخلاق و عاطفه در پروژهٔ هیوم تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که هیوم در نقد دین، از منظر انسان‌گرایانه‌ای بهره می‌گیرد که با تجربهٔ زیسته و روان‌شناسی اخلاقی پیوند دارد (Harris, 2015: 250-260). همچنین دان گرت (Don Garrett) در تحلیلی دقیق، بر این نکته انگشت می‌گذارد که دستگاه معرفتی هیوم برپایهٔ عادت و تخیل استوار است، نه بر بنیان عقل‌گرایی استنتاجی (Garrett, 2002: 197-215). تحلیل‌های مشابهی را می‌توان در آثار دیوید نورتن (David Norton) و جنیفر هردت (Jennifer Herdt) نیز یافت؛ نورتن بر پیوند میان حس مشترک، تجربهٔ دینی و نقد الاهیات تأکید می‌ورزد (Norton, 1982: 185-200) و هردت، عواطف را در چارچوب فضیلت‌گرایی هیومی تحلیل می‌کند (Herdt, 2012: 154-170). این مجموعه تفاسیر نشان می‌دهد که رویکرد هیوم را نمی‌توان صرفاً در قالب نقد نظام‌مند دین فروکاست، بلکه باید آن را بخشی از پروژه‌ای

گسترده‌تر در باب بازاندیشی تجربهٔ انسانی، اخلاق و معنای زندگی تلقی کرد.

البته این ملاحظات از ارزش کتاب راسل نمی‌کاهد. اثر او همچنان یکی از مهم‌ترین و نوآورانه‌ترین پژوهش‌ها در حوزهٔ هیوم‌پژوهی معاصر به‌شمار می‌رود و سهمی تعیین‌کننده در بازگشایی بحث‌های تازه دربارهٔ نسبت شک‌گرایی، طبیعت‌گرایی و دین در اندیشهٔ هیوم داشته است. بااین‌حال شواهد موجود در رساله نشان می‌دهد که خوانش راسل، هرچند بسیار راهگشا است، تمام ابعاد انتقادات هیوم نسبت به الهیات سنتی را به‌طور کامل پوشش نمی‌دهد.

در پایان، دو پیشنهاد برای چاپ‌های آتی کتاب ارائه می‌شود:

۱. استفاده از پانوشت به‌جای پی‌نوشت. درج یادداشت‌ها در پایین همان صفحه، به‌ویژه در کتابی با این حجم، موجب سهولت دسترسی خواننده به توضیحات می‌شود و از سردرگمی در ارجاع‌دهی جلوگیری می‌کند.

۲. ارائهٔ توضیحاتی مختصر در مورد اصطلاحات فنی، نام کتاب‌ها، شخصیت‌ها، فرقه‌ها و مکان‌های نسبتاً ناآشنا یا کمترآشنا در پاورقی هر صفحه. برای مثال: اصطلاح بازنمایی‌گرایی الهیاتی (Theological Representationalism) در صفحهٔ ۹۰، ولاستون (Wollaston) و فرقهٔ سوسینیان‌ها (Socinians) در صفحهٔ ۱۹ و دانز (Duns) در صفحهٔ ۲۷۸.

۴-۲. نظم منطقی اثر

کتاب پُل راسل در قالب پنج بخش تنظیم شده که هر یک از این بخش‌ها شامل چند فصل است و به‌طور تدریجی و نظام‌مند به تحلیل معمای رسالهٔ هیوم می‌پردازد. ساختار کتاب به‌گونه‌ای طراحی شده که هر بخش، مقدمه‌ای برای بخش بعدی فراهم می‌آورد و این پیوستگی درون‌متنی، انسجامی منطقی به کل اثر بخشیده است. انسجام ساختاری یاد شده حول محور مفهوم بی‌دینی شکل گرفته و از مهم‌ترین نقاط قوت کتاب به‌شمار می‌آید، چراکه رویکرد راسل را از پراکندگی یا تکرار مصون نگاه می‌دارد. بااین‌حال باید توجه داشت که به‌رغم محوریت مفهوم بی‌دینی در روایت کتاب، توضیحات تفصیلی دربارهٔ چیستی این مفهوم، خاستگاه تاریخی آن و جایگاه آن در کل نظام فکری هیوم چندان گسترده نیست. این کاستی به‌ویژه از آن جهت اهمیت دارد که تبیین دقیق این اصطلاح می‌توانست بنیاد نظری استدلال‌های کتاب را استوارتر سازد و پیوند روشن‌تری میان خوانش راسل و زمینهٔ تاریخی‌ـفلسفی آثار هیوم برقرار کند.

۳-۴. زبان کتاب

نثر راسل عمدتاً روان، دقیق و متناسب با ماهیت تخصصی اثر است. او در بخش‌های تحلیلی از زبان ادبی و احساس‌محور فاصله می‌گیرد و بر بازسازی مفهومی و تاریخی استدلال‌ها تمرکز می‌کند. این ویژگی در کنار تسلط نویسنده بر آثار هیوم و ادبیات تفسیری، فهم مباحث پیچیده را برای مخاطب دانشگاهی تسهیل می‌سازد. در مجموع، زبان کتاب با هدف تحلیلی آن سازگار است و از ابهام‌های غیرضروری پرهیز می‌کند.

۴-۴. اعتبار منابع و کفایت آن‌ها

پُل راسل در این کتاب با بهره‌گیری از منابعی عمدتاً به‌روز، معتبر و مورد وثوق جامعهٔ علمی، پژوهشی مستند و استوار ارائه کرده است. ارجاعات او در اغلب موارد دقیق و مطابق با استانداردهای علمی‌اند و تنها در مواردی نادر می‌توان خطاهایی جزئی یا سهل‌انگاری‌هایی را مشاهده کرد. برای مثال در صفحهٔ ۲۰۴ کتاب، بندی از خلاصه‌ای از رساله‌ای *دربارهٔ طبیعت آدمی* نقل شده، اما راسل به اشتباه آن را به خودِ رساله ارجاع داده است؛ اشتباهی که هرچند تأثیر مستقیمی بر استدلال کلی ندارد، اما نشان‌دهندهٔ ضرورت دقت بیشتر در تفکیک منابع اولیهٔ هیوم است، به‌ویژه هنگامی که تفاوت میان آن‌ها برای تحلیل تاریخی و مفهومی موضوع حائز اهمیت باشد:

[T]he reader will easily perceive, that the philosophy contained in this book is very sceptical, and tends to give us a notion of the imperfections and narrow limits of human understanding.

Hume, A Treatise of Human Nature

یا در صفحهٔ ۱۴۲ کتاب، این جمله از هیوم نقل شده است:

The implications of all this are applied by Hume to the specific case of arguments based on analogy as they relate to the doctrine of a future state. Any reasoning concerning a future state will suffer from *a lack of resemblance between this life and the next*, and this "entirely destroys belief" (T, 1.3.914/114).

راسل در اینجا به قسمت ۹۱۴ از بخش سوم کتاب اول رساله‌ای *دربارهٔ طبیعت آدمی* ارجاع داده است؛ درحالی‌که این بخش وجود خارجی ندارد؛ چراکه کتاب بخش سوم کتاب اول رساله تنها شامل ۱۶ قسمت است و شماره‌ای چون ۹۱۴ با ساختار متن سازگار نیست. این‌گونه خطاهای ارجاعی، هرچند نادرند، می‌توانند در فهم دقیق منابع هیوم برای پژوهشگر دقیق‌نظر پرسش‌برانگیز باشند.

اگر از این دست موارد صرف‌نظر کنیم ارجاعات و منابع نویسنده در این کتاب کاملاً معتبر و موجه است. حُسن دیگر ارجاعات استفادهٔ هم‌زمان از شیوهٔ ارجاع درون‌متنی (APA) و شیوهٔ ارجاع پی‌نوشت است. اولین شیوه در آثار هیوم به‌کار رفته و شیوهٔ دوم در جایی که یک جمله نیاز به توضیح بیشتر داشته نویسنده در پی‌نوشت آن را توضیح داده و برای آشنایی بیشتر خواننده با آن به منبعی ارجاع داده است که در آن شیوهٔ ارجاع پی‌نوشت را به‌کار برده است. علاوه بر آثار اصلی هیوم، راسل از متون اصلی فیلسوفان تأثیرگذار قرن‌های هفدهم و هجدهم نیز به‌نحو مؤثری بهره برده است؛ چهره‌هایی چون دکارت (Rene Descartes)، مالبرانش (Nicolas Malebranche)، بیل (Pierre Bayle)، لاک (John Locke)، بارکلی (George Berkeley)، کادورث (Ralph Cudworth)، کلارک (Samuel Clarke)، باکستر (Andrew Baxter)، باتلر (Joseph Butler)، مک لورین (Colin Maclaurin) و دیگران. او همچنین از تفاسیر و پژوهش‌های ثانوی معتبر در هیوم‌پژوهی استفاده کرده و آرای صاحب‌نظرانی چون نورمن کمپ اسمیت، تی‌اچ گرین (T. H. Green)، تی اچ گروز (T. H. Grose)، دوگالد استوارت (Dugald Stewart)، تامس هاکسلی (Thomas Huxley)، جان پسمر (John Passmore)، باری استرود (Barry Stroud)، روبرت فوگلین (Robert Fogelin)، جان رایت (John Wright)، جان لایرد (John Laird)، چارلز هندل (Charles Handel) و دیگران را در تحلیل خود وارد ساخته است؛ در نتیجه کتاب از منظر اعتبار و کفایت منابع، یکی از دقیق‌ترین و مستندترین آثار معاصر در تفسیر فلسفهٔ هیوم به‌شمار می‌آید و از این حیث شایستهٔ ارزیابی مثبت جدی در میان آثار پژوهشی مشابه است.

۴-۵. دقت در استنادات و ارجاعات و رعایت امانت

کتاب *معمای رسالهٔ هیوم* از حیث دقت در استنادات، رعایت امانت علمی و وفاداری به منابع، در مجموع از استانداردهای علمی مطلوبی برخوردار است. نویسنده در اغلب موارد، چه در نقل‌قول‌های مستقیم و چه در بازگویی‌های غیرمستقیم، ارجاعات لازم را به‌درستی و به‌موقع ذکر کرده است. هرجا که نقل مستقیمی از متون هیوم یا سایر منابع آورده شده، عبارت عیناً نقل شده و ارجاع دقیق نیز در پی آن آمده است و در مواردی که نویسنده به تلخیص یا بازنویسی استدلال یا ایده‌ای پرداخته، باز هم از ذکر منبع اصلی غفلت نکرده است.

بااین‌حال در برخی مواضع، نشانه‌هایی از نوعی انعطاف در شیوهٔ نقل‌قول دیده

می‌شود که می‌تواند دقت علمی متن را در چشم خوانندهٔ حساس تا اندازه‌ای مخدوش کند. به‌طور خاص، در برخی صفحات، پُل راسل ابتدا با بیانی مستقل و به قلم خود، محتوای نقل‌قولی را توضیح می‌دهد و سپس بخشی از آن را داخل گیومه می‌آورد و در همان نقطه به منبع ارجاع می‌دهد. این شیوه، هرچند گاه در متون تحلیلی رایج است، می‌تواند مرز میان تفسیر نویسنده و گفتار مستقیم مؤلف اصلی را برای خواننده مبهم سازد. به‌عنوان نمونه در صفحهٔ ۱۷۲ کتاب، عبارتی از هیوم به‌گونه‌ای نقل شده که تنها بخشی از آن داخل گیومه قرار گرفته و ارجاع نیز صرفاً در همان بخش دوم آمده است. در چنین مواردی اگرچه اصل مطلب به‌درستی منتقل شده، اما شفاف‌سازی بیشتر در تفکیک مرز میان سخن مستقیم مؤلف اصلی و توضیح نویسنده می‌توانست از بروز سوءتفاهم یا تفسیر نادرست جلوگیری کند:

The philosophical hypothesis of "double existence," while it sets the mind at ease, has "*no primary recommendation either to reason or the imagination*" (T, 1.4.2.46/211). On the one hand, even the philosopher, in a relaxed state of mind, lapses back into the vulgar view, as conditioned by the imagination (T, 1.4.2.51, 53/214, 216). On the other hand, when we reflect on these considerations, and apply our philosophical principles, we will find ourselves losing all confidence in our senses (T, 1.4.2.56/217–8). Hume is clear, however, that this skeptical disposition cannot be maintained for long. Although reason alone would lead us to abandon our belief in continued and distinct existence, this view is embraced only by "a few extravagant sceptics; who after all maintain'd that opinion in words only, and were never able to bring themselves sincerely to believe it" (T, 1.4.2.50/214; compare 1.4.2.1/187).

یا در صفحهٔ ۲۳٤ کتاب. در این قسمت، جمله‌ای از خود هیوم به‌درستی با نقل‌قول مستقیم و ارجاع دقیق ذکر شده است، اما بخش‌های پیش و پس از آن، که به‌وضوح بازنمایی ایده‌ها و استدلال‌های فلسفی هیوم‌اند، بدون ذکر مستقیم منبع آورده شده‌اند. این‌گونه از بازنویسی و بازسازی محتوا، گرچه در متون تحلیلی متداول است، اما در متنی که ادعای آکادمیک بودن دارد، بهتر است همراه با ارجاع دقیق‌تری به منابع اصلی صورت گیرد:

If there was no necessary connection of cause and effect between human thought and action, not only would rewards and punishments be ineffective, they would also be unjust. More important, it would never "enter into the thoughts of any reasonable being to inflict them" (T, 2.3.2.6/411). Why does Hume make this claim? The standard account of why he believes that necessity is essential to morality is that he

is making a logical or conceptual point. We can attribute an action to an agent only if it is something that he does. If actions were not caused, they would be entirely random, so there would be no basis for saying that the agent produced or brought them about. Clearly, then, if there is no causal connection between the agent and his actions, we would never consider him an object of approval or disapproval. Chance is not a reasonable metaphysical foundation on which to rest our analysis of responsibility.[69]

البته باید اذعان کرد که این‌گونه موارد در مجموع آسیب بنیادینی به اعتبار علمی کتاب وارد نمی‌کنند و از نظر نگارندگان این مقاله نیز چنین مواردی در زمرهٔ خطاهای اساسی قرار نمی‌گیرند. بااین‌حال رعایت دقت بیشتر در ارجاع‌دهی به‌ویژه در بخش‌هایی که بازنمایی مستقیم یا تلویحی از ایده‌های فیلسوفی همچون هیوم ارائه می‌شود، می‌تواند انسجام استنادی متن را تقویت کرده و از هرگونه سوءتفاهم احتمالی جلوگیری کند. یک اثر آکادمیک، به‌ویژه در حوزهٔ فلسفهٔ کلاسیک، نیازمند دقت حداکثری در ارجاع‌دهی است تا امکان بازبینی، تأمل و بررسی انتقادی برای خواننده و پژوهشگر فراهم گردد.

۴-۶. دقت در اصول نگارش و رعایت آنها

کتاب *معمای رسالهٔ هیوم* از منظر نگارشی و رعایت اصول زبان انگلیسی علمی، در مجموع از انسجام قابل قبولی برخوردار است و نویسنده با دقتی نسبی از قواعد زبانی و ویرایشی تبعیت کرده است. بااین‌حال در برخی مواضع، مواردی از بی‌دقتی در نگارش یا اشکالات صوری و نحوی به چشم می‌خورد که گرچه لطمه‌ای جدی به محتوای اثر وارد نمی‌کنند، اما در سطح نگارشی، از کیفیت آن می‌کاهند. برای نمونه در صفحهٔ ۵۵ واژهٔ «*Humane*» به اشتباه به‌جای «*Human*» به‌کار رفته که معنای متفاوتی دارد و در بافت مورد نظر نادرست است:

The second sort of deist, although they believe in the Being and Providence of God, does not allow "any difference between moral Good and Evil," and supposes that this distinction depends on "the arbitrary Constitution of Humane Laws."[65]

همچنین در صفحهٔ ٦٣، اصطلاح « *the subject of the understanding and the passions*» به‌کار رفته، درحالی‌که به‌نظر می‌رسد صورت صحیح آن باید *subjects* باشد، زیرا ناظر به دو موضوع مستقل است:

The parallels between *The Elements of Law* and Hume's *Treatise* suggest that in

scope and structure books 1 and 2 correspond to *Human Nature* and that book 3 corresponds to *De Corpore Politico*. In the "Advertisement to Books I and II" of the *Treatise,* Hume says that "the subject of the understanding and the passions make a complete chain of reasoning themselves." Hume published books 1 and 2 separately, in two volumes in 1739, from book 3, which was published in 1740. This "natural division" in his works follows that which separates *Human Nature* and *De Corpore Politico*.

در مواردی دیگر، نظم عددی و ساختار بخش‌بندی متن مخدوش شده است؛ از جمله در صفحهٔ ۷۳ که متن از بند ۵ مستقیماً به بند ۷ می‌پرد و بند ٦ نادیده گرفته شده، که این اختلال، انسجام فرمی متن را برهم می‌زند:

5. In the late seventeenth and early eighteenth centuries, Spinoza's doctrines generated vigorous controversy in Holland.18 At this time, many Scottish lawyers—a social group that played a particularly prominent role in the foundations of the Scottish Enlightenment—were receiving their legal training in Holland.19 Indeed, the number of Scottish lawyers training in Holland reached its peak at the time that the controversy over Spinoza's philosophy was raging in Holland (i.e. the late seventeenth century). It seems likely that this controversy would have filtered back to Scotland through this route. It may well be, therefore, that the controversy over Spinoza's doctrines had an especially strong impact in Scotland.

7. Finally, Hume's hostile references to Spinoza in the *Treatise* are plainly laced with sarcasm and irony (T, 1.4.5.17–23/240–4). Indeed, in this context Hume appeals to Spinoza's "hideous hypothesis" only in order to show that the principles of immaterialism lead to atheism! The fact that Hume superficially presents himself as being hostile to Spinoza's "atheism" is simply indicative of a modicum of prudence on his part.

خطاهایی در کاربرد نشانه‌گذاری نیز مشاهده می‌شود؛ از جمله بازکردن گیومه در آغاز نقل‌قول بدون بستن آن در پایان (صفحهٔ ۷۷ کتاب)، یا برعکس، بستن گیومه بدون گشودن آن در ابتدا (صفحهٔ ۲۱۷ کتاب). این‌گونه بی‌نظمی‌ها در نقل‌قول‌ها می‌تواند موجب ابهام در تشخیص مرز گفتار نویسنده از متن منبع گردد:

An epigram taken from Shaftesbury's *Characteristics*, which appears on the title page, briefl y summarizes the work's content: "Fain would they confound *Licentiousness in Morals* with *Liberty of Thought*, and make the Libertine resemble his direct Opposite.[35]

The affinities between Hume's conclusions regarding the influence of Pyrrhonian reflections and Bayle's remarks on the same subject are obvious. In note B of his

article "Pyrrho," Bayle suggests that it is "only religion that has anything to fear from Pyrrhonism." The reason for this, he says, is that religion ought to be based on certainty," but when "the firm conviction of its truths is erased from the mind," then its aims, its effects, its usages will "collapse." In contrast with this, neither Pyrrhonism nor Academic skepticism poses any "danger" to the natural sciences or to the state.

از دیگر خطاهای نگارشی می‌توان به اتصال اشتباه دو واژهٔ «*discred*» و «*it*» در صفحهٔ ۱٤٤ اشاره کرد که بدون فاصله آمده‌اند:

Most of Hume's discussion in this section is devoted to the argument from design, which Hume (also) aims to discredit.

در صفحهٔ ۱۵۱ نیز جمله‌ای بدون نقطه به پایان رسیده است:

In *A Letter from a Gentleman* and the fi rst *Enquiry*, Hume argues that it was "never the meaning of Sir Isaac Newton to rob second causes of all force and energy (EU, 7.25n/73n; LG, 28–9). He also points out, however, that some of Newton's "followers" have "taken a different turn of thinking" (LG, 29) In general, Hume argues, the "notion of occasional causes" that supposes the "universal and sole efficacy of the Deity" is a hypothesis that has had "no authority in England" (LG, 28–9; EU, 7.25n/73n).

و در صفحهٔ ۱۵۵، نقطه‌گذاری نادرستی صورت گرفته که نقطه داخل پرانتز پایانی ارجاع آمده، درحالی‌که قاعدهٔ رایج ایجاب می‌کند نقطه پس از پرانتز بسته قرار گیرد:

So described, this hypothesis is not obviously unique to the "Cartesians," since, as noted, the same views were defended by Newtonians such as Clarke and Baxter.65 According to Hume, "this opinion is certainly very curious, and well worth our attention" (T, 1.3.14.10/160; see also LG, 12, where Hume's critic quotes this remark.) He does not, however, waste many words in refuting it. Cartesians cannot be allowed to rely on the principle of innate ideas, if this is understood as the claim that we have an idea of the deity that is not derived from an antecedent impression (i.e. as already argued in T, 1.1.1/7).

این‌گونه موارد، اگرچه اندک‌اند، اما در یک اثر پژوهشی با ادعای دقت علمی، نیازمند بازبینی و ویرایش دقیق‌تر هستند. بی‌توجهی به ظرایف زبانی، حتی در حد خطاهای کوچک تایپی یا نشانه‌گذاری، می‌تواند بر وجههٔ حرفه‌ای یک متن علمی تأثیرگذار باشد. به همین دلیل، توجه به این مسائل در ویراستاری نهایی آثار دانشگاهی ضرورتی انکارناپذیر است.

۴-۷. وضعیت نقد و بررسی و تحلیل‌های علمی اثر

کتاب *معمای رسالهٔ هیوم*، اگرچه در ظاهر به‌صورت گزارشی و توصیفی به تبیین فلسفهٔ هیوم در رساله می‌پردازد، اما در لایه‌های عمیق‌تر، خواننده را با تحلیلی نو و تفسیری بدیع از اندیشهٔ هیوم مواجه می‌سازد. مهم‌ترین نوآوری تفسیری نویسنده در این اثر، طرح و برجسته‌سازی مفهوم بی‌دینی به‌عنوان محور اصلی قرائت از رساله است. پُل راسل در این راستا صرفاً به ارائهٔ شرحی توصیفی از متن اکتفا نمی‌کند، بلکه تلاش دارد از خلال قرائت متون اصلی هیوم و زمینهٔ تاریخی‌ـفکری آن، طرحی منسجم از جهان‌بینی فلسفی او ارائه دهد.

نویسنده با آگاهی عمیق از آثار هیوم و دیگر متفکران اصلی قرن هفدهم و هجدهم، از دکارت تا بارکلی و از کادورث تا مک لورین، توانسته است تحلیل‌های خود را بر بستری غنی از آراء و سنت‌های فلسفی استوار کند. این آشنایی به او امکان داده تا به‌صورت دقیق و نقادانه مفاهیم کلیدی و واژگان فلسفی مورد بحث را واکاوی کرده و به خواننده تصویری روشن از ارتباط درونی میان اندیشه‌های هیوم و فضای فکری زمانه‌اش ارائه دهد.

بااین‌حال باید توجه داشت که زاویه‌دید تفسیری راسل، چنان‌که پیش‌تر نیز اشاره شد، از موضع یک هیوم‌پژوه اتخاذ شده و تحلیل‌های او در سراسر کتاب به‌وضوح در چارچوبی هیومی صورت می‌پذیرد. این رویکرد، اگرچه در تفسیر متن اصالت و انسجام دارد، ممکن است مانع از بروز برخی قرائت‌های آلترناتیو یا نگاه‌های انتقادی غیرهیومی به رساله شود. به‌بیان‌دیگر نوع خوانش راسل از رساله بیشتر یک خوانش درون‌سنتی و وفادار به دستگاه فکری هیوم است تا یک نقد بیرونی یا تطبیقی. با این همه آنچه اثر حاضر را متمایز می‌سازد، توانایی نویسنده در ترکیب تحلیل فلسفی با وفاداری به متن و ساختن تفسیری منسجم، مناقشه‌برانگیز و قابل تأمل از یکی از مهم‌ترین آثار فلسفهٔ جدید است.

۴-۸. میزان نوآوری اثر و امروزین بودن محتوای آن

نکتهٔ برجسته در کتاب *معمای رسالهٔ هیوم: شک‌گرایی، طبیعت‌گرایی و بی‌دینی*، نوآوری مفهومی و تفسیری آن در پیوند دادن سه مؤلفهٔ بنیادین اندیشهٔ هیوم، یعنی شک‌گرایی، طبیعت‌گرایی و بی‌دینی، در چارچوبی منسجم و تحلیلی است. پُل راسل می‌کوشد نشان دهد که شک‌گرایی هیومی نه در تقابل با طبیعت‌گرایی او، بلکه در پیوندی تنگاتنگ با

آن معنا می‌یابد و از خلال این پیوند می‌توان فلسفهٔ هیوم را واجد نوعی بی‌دینی فلسفی دانست. از این منظر، نوآوری کتاب صرفاً در افزودن یک برچسب جدید به هیوم نیست، بلکه در بازسازی رابطهٔ درونی میان مؤلفه‌هایی است که در برخی قرائت‌های پیشین جدا از یکدیگر بررسی شده‌اند.

اهمیت و امروزین بودن کتاب نیز از آن جهت قابل توجه است که راسل از طریق بازخوانی رساله، محدودیت‌ها و شکنندگی دستگاه عقل انسانی را به مسئلهٔ زندگی فکری مدرن پیوند می‌دهد. در روایت او، شک‌گرایی تنها نتیجه‌ای نظری دربارهٔ حدود معرفت نیست، بلکه می‌تواند نگرش انسان را نسبت به دعاوی متافیزیکی و دینی تغییر دهد و او را به‌سوی تجربه‌های عادی و زندگی انسانی بازگرداند. از این منظر، پیام کتاب با برخی دغدغه‌های معاصر دربارهٔ سکولاریسم، روان‌شناسی دین و معنای زندگی ارتباط پیدا می‌کند؛ بنابراین اهمیت اثر را می‌توان هم در نوآوری تفسیری آن نسبت به هیوم و هم در ظرفیت آن برای طرح دوبارهٔ مسئلهٔ رابطهٔ عقل، دین و زندگی انسانی در زمینه‌ای معاصر دانست.

۴-۹. میزان سازواری محتوا با مبانی و پیش‌فرض‌های مقبول اثر

کتاب *معمای رسالهٔ هیوم* از حیث انسجام درونی محتوا و سازواری با پیش‌فرض‌های نظری خود، ساختاری سنجیده و هدف‌مند دارد. مبنای اصلی اثر، طرح و تحلیل مفهوم بی‌دینی در فلسفهٔ هیوم است؛ مفهومی که به تعبیر نویسنده، از دل شک‌گرایی و طبیعت‌گرایی هیومی زاده می‌شود و هم‌زمان دغدغه‌ای بنیادین در افق آگاهی انسان مدرن به‌شمار می‌آید. از این منظر محتوا و ساختار کتاب به‌گونه‌ای سامان یافته که در هر فصل و هر بخش، به‌نحوی از انحا بازتابی از این دغدغهٔ محوری به چشم می‌خورد. از این حیث، اثر پُل راسل نه‌تنها در محتوای خود به اصول و مبانی پذیرفته شده در پژوهش‌های هیوم‌شناختی وفادار می‌ماند، بلکه با خلق انسجامی مفهومی میان پیش‌فرض‌ها، روش تحلیل و نتایج تفسیری توانسته است تصویر بدیلی از هیوم به‌دست دهد؛ تصویری که در آن، بحران ایمان و تزلزل باور دینی به‌مثابهٔ یکی از اصلی‌ترین مسائل فلسفهٔ مدرن در پرتو اندیشهٔ هیوم بازخوانی می‌شود.

۴-۱۰. میزان انطباق عنوان و محتوا

می‌توان گفت عنوان کتاب *معمای رسالهٔ هیوم: شک‌گرایی، طبیعت‌گرایی، و بی‌دینی* با

محتوای آن کاملاً انطباق دارد. نویسنده در سراسر کتاب کوشیده است تا شک‌گرایی هیوم را با طبیعت‌گرایی او پیوند زده و از خلال این پیوند، فلسفهٔ هیوم را در بافتی نو و شایستهٔ تحلیل ــ یعنی بافت بی‌دینی ــ بازخوانی کند.

بااین‌حال همان‌گونه که در بخش‌های پیشین نیز اشاره شد، یکی از کاستی‌های مهم کتاب فقدان تعریف روشن و مقدماتی از اصطلاح بی‌دینی در همان ابتدای کار است. نویسنده بهتر بود پیش از ورود به تحلیل‌های فلسفی، تصویر روشنی از این اصطلاح در نسبت با مفاهیمی چون خداناباوری، سکولاریسم یا دین‌ناورزی (Non-religiosity) ارائه دهد و حدود مفهومی آن را در چارچوب فلسفهٔ هیوم مشخص سازد. این توضیح می‌توانست به فهم عمیق‌تر خواننده از جایگاه این تعبیر در نظام فکری هیوم کمک کند و از ابهام در تلقی خواننده از مقصود نویسنده بکاهد.

۴-۱۱. میزان دقت در کاربرد اصطلاحات تخصصی

از آنجا که نویسنده، پُل راسل، از هیوم‌پژوهان سرشناس و صاحب‌نظر در جامعهٔ فلسفی معاصر است، در انتخاب و به‌کارگیری واژگان و اصطلاحات تخصصی نهایت دقت را به خرج داده است. او با تسلط کامل بر سنت فلسفی مدرن و به‌ویژه مفاهیم کلیدی در اندیشهٔ هیوم، توانسته است اصطلاحات را نه‌تنها به‌درستی و در جای خود، بلکه با در نظرگرفتن بار مفهومی دقیق آن‌ها در سیاق متن به‌کار گیرد.

۴-۱۲. نیازهای جامعهٔ جهانی و کتاب حاضر

گسترش مطالعات هیوم‌پژوهی و نیاز به فهم دقیق‌تر فلسفهٔ قرن هجدهم، اهمیت آثاری مانند کتاب راسل را افزایش می‌دهد. ارزش این اثر تنها در تفسیر رساله نیست؛ بلکه در پیوند دادن مسائل تاریخی و فلسفی هیوم با پرسش‌های معاصر دربارهٔ سکولاریسم، دین و معنای زندگی نیز آشکار می‌شود. از این منظر، کتاب می‌تواند برای پژوهشگران فلسفهٔ مدرن و نیز خوانندگانی که نسبت فلسفه با مسائل زیستهٔ معاصر را دنبال می‌کنند، سودمند باشد.

۴-۱۳. تأثیر این خوانش بر مطالعات معاصر فلسفهٔ دین

خوانش راسل، با تأکید بر تضعیف بنیادهای عقلانی دین در فلسفهٔ هیوم، امکان

بازخوانی فلسفهٔ دین را در چارچوبی تاریخی، روان‌شناختی و اجتماعی تقویت می‌کند. در این رویکرد دین تنها موضوعی برای اثبات یا رد عقلانی نیست، بلکه می‌تواند به‌مثابهٔ پدیده‌ای تاریخی و فرهنگی مورد تحلیل قرار گیرد. از این حیث، تفسیر راسل امکان پیوند فلسفهٔ دین با حوزه‌هایی چون فلسفهٔ فرهنگ، نظریهٔ ایدئولوژی و فلسفهٔ سیاست را افزایش می‌دهد (Asad, 2003: 25-34; Taylor, 2007: 423-436).

۴-۱۴. تأثیر اجتماعی و فرهنگی

تفسیر راسل از هیوم، با برجسته‌کردن نقش نقد دین در شکل‌گیری عقلانیت سکولار، پیامدهایی فراتر از فلسفهٔ دین دارد. این خوانش امکان تحلیل رابطهٔ دین، عقلانیت و ساختارهای اجتماعی‌ـفرهنگی را فراهم می‌کند و در جوامع متکثر می‌تواند به فهم دقیق‌تر نسبت میان سنت‌های دینی و صورت‌های جدید عقلانیت یاری رساند. بااین‌حال این پیامدها باید به‌عنوان ظرفیت‌های تفسیری کتاب در نظر گرفته شوند، نه نتایجی که مستقیماً از همهٔ جزئیات تحلیل راسل به‌دست می‌آیند.

۴-۱۵. کاربست آن در آموزش و پژوهش فلسفی در ایران و جهان

خوانش راسل می‌تواند در آموزش و پژوهش فلسفهٔ دین، به‌ویژه در سطح تحصیلات تکمیلی، به تنوع رویکردهای تفسیری و روش‌شناختی کمک کند. در ایران نیز آشنایی با این نوع خوانش می‌تواند زمینه‌ای برای مقایسهٔ سنت‌های مختلف در تحلیل رابطهٔ دین، عقل و مدرنیته فراهم آورد. در سطح بین‌المللی، اهمیت اصلی آن در بازاندیشی جایگاه هیوم در تاریخ فلسفهٔ مدرن و توجه هم‌زمان به ابعاد معرفت‌شناختی، اخلاقی و دینی پروژهٔ اوست.

۵. نتیجه‌گیری

بررسی حاضر نشان داد که خوانش پُل راسل از هیوم، با قرار دادن شک‌گرایی و طبیعت‌گرایی در کانون تفسیر رساله‌ای دربارهٔ طبیعت آدمی، امکان فهم پیوسته‌تری از ابعاد معرفت‌شناختی، انسان‌شناختی و دینی فلسفهٔ هیوم فراهم می‌کند. نقطهٔ قوت اصلی این خوانش آن است که نقد دین را از دیگر اجزای پروژهٔ فلسفی هیوم جدا نمی‌کند، بلکه آن را در ارتباط با محدودیت‌های معرفت انسانی و امکان تبیین طبیعت‌گرایانهٔ

انسان قرار می‌دهد. بااین‌حال بررسی انتقادی آن نشان می‌دهد که برای دستیابی به تصویری جامع‌تر از نسبت هیوم با دین، نباید این بُعد را به‌گونه‌ای تفسیر کرد که سایر مؤلفه‌های اندیشهٔ او را به حاشیه براند. تمایز دقیق‌تر میان بی‌دینی، خداناباوری و ضدیت با دین، توجه به ابعاد روان‌شناختی و تجربهٔ دینی در اندیشهٔ هیوم، و قرار دادن آرای او در مقایسه با متفکران دیگر عصر روشنگری، می‌تواند زمینه را برای ارائهٔ تفسیری متوازن‌تر و تاریخی‌تر فراهم سازد. بر این اساس خوانش راسل را می‌توان تفسیری مهم و نوآورانه در هیوم‌شناسی معاصر دانست که در عین برجسته‌کردن جایگاه نقد دین در پروژهٔ فکری هیوم، ظرفیت گسترش و تکمیل از طریق توجه به ابعاد دیگر اندیشهٔ او را نیز دارد.

تقدیر و تشکر

این مقاله برگرفته از طرح پسادکتری دانشگاه تبریز با شمارهٔ قرارداد ۱۱۵/د مورخ ۱۴۰۴/۱/۲۵، مصوب هیئت‌رئیسهٔ دانشگاه و شمارهٔ ۹۸۵، مصوبهٔ شورای پژوهش و فناوری به تاریخ ۱۴۰۳/۱۲/۲۵ است. نگارندگان مایل‌اند مراتب سپاس‌گزاری خود را از دانشگاه تبریز به‌سبب حمایت‌های سازمانی در راه‌اندازی و اجرای این دورهٔ پژوهشی ابراز نمایند.

پی‌نوشت

۱. عنوان کتاب به زبان انگلیسی *The Riddle of Hume's Treatise: Skepticism, Naturalism, and Irreligion* می‌باشد.

۲. از جمله: رسالهٔ *هیوم و عناصر قانون هابز* (*Hume's Treatise and Hobbes's The Elements of Law*)، *مجلهٔ تاریخ تصورات* (*Journal of the History of Ideas*) (۱۹۸۵)؛ *شک‌گرایی و دین طبیعی در رسالهٔ هیو* (*Skepticism and Natural Religion in Hume's Treatise*)، *مجلهٔ تاریخ تصورات* (۱۹۸۸)؛ «*تقریظ، همه‌خداگرایان و آزاداندیشی در رسالهٔ هیوم: مطالعه‌ای در ابلاغیه‌های محرمانه [در ساحت طریقت باطنی]*» (*Epigram, Pantheists and Freethought in Hume's Treatise: A Study in Esoteric Communication*)، *مجلهٔ تاریخ تصورات* (۱۹۹۳)؛ «*خداناباوری و صفحه عنوان رسالهٔ هیوم*» (*Atheism' and the Title-Page of Hume's Treatise*)، *مجلهٔ مطالعات هیوم* (*Hume Studies*) (۱۹۸۸)؛ «*رسالهٔ هیوم و مناقشات کلارک‌ـکالینز*» (*Hume's Treatise and the Clarke–Collins Controversy*)، *مجلهٔ مطالعات هیوم* (۱۹۹۵)؛ «*ویشارت، باکستر و نامه‌ای از یک انسان شریف هیوم*» (*Wishart, Baxter and Hume's Letter from a Gentleman*)، *مجلهٔ مطالعات هیوم* (۱۹۹۷)؛ *مکان*

مطلق کلارک و رسالهٔ هیوم (*Clarke's 'Almighty Space' and Hume's Treatise*)، *مجلهٔ روشنفکری و نفاق* (*Enlightenment and Dissent*) (۱۹۹۷)؛ *جهان مادی و دین طبیعی در رسالهٔ هیوم* (*The Material World and Natural Religion in Hume's Treatise*)، *بایگانی برای تاریخ فلسفه* (*Archiv für Geschichte der Philosophie*) (۲۰۰۳)؛ *مرور روپرت رید و کنت ریچمن، مناظرهٔ جدید هیوم* (*Review of Rupert Read and Kenneth Richman, eds., The New Hume Debate*)، *مجلهٔ تاریخ فلسفه* (۲۰۰۲)؛ *وضعیت آتی باتلر و راهنمای زندگی هیوم* (*Butler's 'Future State' and Hume's 'Guide of Life*)، *مجلهٔ تاریخ فلسفه* (۲۰۰٤)؛ *موضع هیوم در دین* (*Hume on Religion*)، *دایرةالمعارف فلسفهٔ استنفورد* (*Stanford Encyclopedia of Philosophy*) (۲۰۰۵). همچنین، راسل در مقاله‌هایی مانند «*رسالت لوکرتیوس هیوم: آیا خودتکذیبی است؟*» (*Hume's Lucretian Mission: Is It Self-Refuting?*) *یگانه انگار* (*Monist*) (۲۰۰۷)؛ و *رسالهٔ هیوم و مسئلهٔ خداناباوری فضیلت‌محور* (*Hume's Treatise and the Problem of Virtuous Atheism*)، *مجلهٔ انتقاد جدید* (*Nowa Krytyka*) (۲۰۰۷)؛ و *خداناباوری و ارادهٔ آزاد در رسالهٔ هیوم* (*Free Will and Irreligion in Hume's Treatise*)، در مجموعه مقالات *راهنمایی انتقادی بر رسالهٔ هیوم* (*Hume's "Treatise": A Critical Guide*)، (انتشارات دانشگاه کمبریج) (*Cambridge University Press*) به تبیین ابعاد بیشتری از پروژهٔ خود پرداخته است.

۳. پیش‌تر در *سه گفت‌وشنود بین هیلاس و فیلونوس*، بارکلی به تفصیل به این موضوع پرداخته است:

> به‌گفتهٔ کریتون، آزاداندیشان مدرن همچون گروهی هستند که سیسرو آن‌ها را به‌عنوان «خرده‌فیلسوفان» توصیف می‌کند: کسانی که گویی هدفشان نابودی تمام ارزشمندترین اشیاء، اندیشه‌ها، دیدگاه‌ها و امیدهای بشری است؛ کسانی که معرفت، مفاهیم و نظریه‌های ذهن را به حس تقلیل می‌دهند و طبیعت انسانی را تا سطح معیار پست زندگی حیوانی تنزل می‌دهند؛ آن‌ها به‌جای دستیابی به نامیرایی، تنها عمر کوتاه و ناچیزی را در اختیار ما می‌گذارند (بارکلی، ۱٤۰۲: ۲٤).

٤. هابز، *عناصر قانون* را در سال ۱٦٤۰ نگاشت. این اثر در سال ۱٦۵۰، در قالب دو رساله با عناوین «دربارهٔ طبیعت آدمی» و «دربارهٔ سیاست تن» منتشر شد. سرانجام، این دو رساله به همراه متن «دربارهٔ آزادی و ضرورت»، به‌طور هم‌زمان تحت عنوان *سه گفتار* منتشر گردیدند. کل رسالهٔ «طبیعت آدمی» و بخش نخست از «دربارهٔ سیاست تن» در کنار یکدیگر، قسمت اول از دو بخش کتاب *عناصر قانون* را تشکیل می‌دهند (McNeilly, 1968: chap. 4).

۵. در واپسین سطرهای پیش‌گفتار **رسالهٔ الهی‌ـسیاسی** اسپینوزا آمده است: «در یک حکومت آزاد، هر کسی آزاد است آنچه را می‌خواهد بیندیشد، و آنچه را می‌اندیشد، بر زبان آورد» (Spinoza, 1677: 11). عنوان فرعی این کتاب، خود بیانیه‌ای است در دفاع از آزادی اندیشهٔ فلسفی و نقد بی‌امان خرافه و جزم‌اندیشی. با در نظرگرفتن بافت تاریخی، به‌روشنی پیداست که لحن هجوآمیز صفحهٔ عنوان **رساله‌ای دربارهٔ طبیعت آدمی** اثر هیوم، بازتابی ضمنی و تأییدی مجدد بر مضمون محوری **رسالهٔ الهی‌ـسیاسی** اسپینوزا است.

۶. شایان ذکر است که هیوم در رساله در زمینهٔ اخلاق نیز دیدگاه‌هایی به‌روشنی خداناباورانه ارائـه می‌کند؛ بااین‌حال به‌سبب محدودیت حجم و پرهیز از اطالهٔ کلام، در این مقاله از ورود تفصیلی بـه آن‌ها چشم می‌پوشیم و نقدها و نفی‌های او را در همین حدود بررسی شده بسنده می‌دانیم.

کتابنامه

بارکلی، ج (۱۴۰۲). *سه گفت‌وشنود بین هیلاس و فیلونـوس*، ترجمـهٔ علـی بهفـروز، چـاپ اول، تهران: انتشارات شرکت سهامی انتشار.

هیوم، د (۱۳۹۵). *رساله‌ای دربارهٔ طبیعت آدمی*، کتاب اول، ترجمهٔ جلال پیکانی، چاپ اول، تهران: انتشارات ققنوس.

Asad, T. (2003). *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, United Kingdom: Stanford University Press.

Garrett, D. (2002). *Cognition and Commitment in Hume's Philosophy*, United Kingdom: Oxford University Press.

Harris, J. A. (2015). *Hume: An Intellectual Biography*, United Kingdom: Cambridge University Press.

Herdt, J. A. (2012). *Putting on Virtue: The Legacy of the Splendid Vices*, United Kingdom: University of Chicago Press.

Hume, D. (1938). *An Abstract of a Treatise of Human Nature*, United Kingdom: University Press.

Kemp Smith, N. (1960). *The Philosophy of David Hume: A Critical Study of Its Origins and Central Doctrines,* United Kingdom: Macmillan and Company.

McNeilly, F. S. (1968). *The Anatomy of Leviathan*, London: MacMillan.

Norton, D. F. (1982). *David Hume: Common-Sense Moralist, Sceptical Metaphysician*, United States: Princeton University Press.

Russell, P. (2008). *The Riddle of Hume's Treatise: Skepticism, Naturalism, and Irreligion,* United Kingdom: Oxford University Press.

Spinoza, B. (1677). *A Theological-Political Treatise: Containing Certain Discussions Wherein is set forth that Freedom of Thought and Speech not only may, without Prejudice to Piety and the Public Peace, be granted; but also may not, without Danger to Piety and the Public Peace, be Withheld*, Reprinted in *The Chief Works of Spinoza*.

Stroud, B. (1981). *Hume*, United Kingdom: Routledge & Kegan Paul.

Taylor, C. (2007). *A Secular Age*, United States: Harvard University Press.